گەشەی شارنشینی لە جیهان لە دوو سەدەی ڕابردوودا

عەلی مەحمود محەمەد

شار وەك شوێنگەیەك بۆ نیشتەجێ بوون و ژیانكردنی خەڵك ، شوێنی ژیانی كەمایەتی بوو لە كۆمەڵدا ، شارەكان لە ناو شوراو قەڵاكان زیندان ببوون ، دەرگایان بۆ هەموو هاووڵاتیان ئاوەڵا نەبوو ، خەڵكەكەی دابەش ببوون بەسەر چەند چینێكدا، سەرباری ئەوەی چالاكییە ئابورییەكانی لە ئاستی تێر كردنی ئەو ژمارەیە زیاتر نەبوو ، كاری سەربازی و بازرگانی ، پیشەگەری و فەرمانبەری و پیاوانی ئاینی ، ، كشت و كاڵ لە كەناری شارەكان گرنگترین ئەو كارانە بوو لە شاردا هەبوو ، ئەمانەش هێزی كاری زۆری ناویست ، وڵات بە دەسكەوتی جەنگ دەچوو بەڕێوە ((دانیشتووانی شاری ئیكرۆنی فەلەستین لە دوو یان سێ چین پێك دەهاتن : چینی فەرمانده سەربازییەكان (شاكاناكی) ، چینی وەجاخ زادە ، چین زۆربەی خەڵك ، هەمان شت لە نیوەی یەكەمی هەزارەی یەكەمی پێش زاین لە وڵاتی ئاشور 1.

شۆڕشی پیشەسازی تەكانێكی گەورەی بە گەشە كردن و گەورە بوونی شار دا، ڕۆڵ و پایەی شاری لە كۆمەڵگا و بەرهەم هێناندا بەرز كردەوە ، دامەزراندنی كارگاو كارخانەی گەورە ، كەم بوونەوەی ڕۆڵی كشت و كاڵ لە بەرهەمی نەتەوەیی وڵات ، بە ئەندازەیەك ئەمڕۆ كشت و كاڵ لە وڵاتە پێشكەوتووەكاندا ، پشكی كەمترە لە 4٪ ی كۆی بەرهەمی نەتەوەیی ، لە بەرامبەردا بەشی هەردوو كەرتی پیشەسازی و خزمەتگوزاری چۆتە سەر ، ئەم دوو كەرتەش لە بواری ئابوریدا هەردووك ئابوری شارین ، بە پێچەوانەی كەرتی كشت و كاڵەوە كە گوندییە ، تاكو بێت ڕۆڵی گوند لە ئابوری لاوازتر دەبێت ، بە وتەی كیشان فارما بەرپرسی بانكی نێو دەوڵەتی لە چین سەدەی 21 سەدەی شارە.

لەدوای شۆڕشی پیشەسازییەوە ، قورسایی شار لە كۆی بەرهەم هێنانی وڵاتاندا چووە سەر ، شار لە ناوەندی سەربازییەوە بووە ناوەندی بەرهەم هێنانی كاڵا ، ڕۆڵی لە كاروباری سەربازی كەم بوەوە ، تا ئەو ڕادەیەی ئەمڕۆ لە زۆربەی زۆری وڵاتان ، سەربازگاكان فڕێ دراونەتە دەرەوەی شارەكان ، لە دوری

ئاوەدانییەکان نیشتەجیٚ کراون. هیچکە قەلاّو شوراکان مۆلّگای سەربازگاکان نین ، بەلّکە بوونە بە ناوەندی بازاڕ و چالاکی ئابوری .

ئەم بۆچونە دەربڕی ئەوە نییە ، شار لە ڕابردوودا ڕۆلّی سیاسی ، ئابوری ، فەرهەنگی نەبوبێت ، یان گرنگی پیٚ نەدربێت ، بەلّکە بەهۆی پەیوەندی ئابوری فەرهەنگی کۆمەلاّیەتی زالّەوە ، نایەتوانی لەو ڕۆلّەی کە هەیبووە ، نەخشی زیاتر دیاری بکات ، بەهۆی پەیوەندییەکان و ئاستی بەرهەم هێنان تیایدا لەو قەبارەیەی هەیبووە مەزنترەوە بێت .

لە ڕابردوو و ئێستادا شار ناوەندی بڕیارە سیاسییەکان بووە ، لە شارەوە دەسەلاّت لە دایك بوو ، پەلوپۆی هاویشت ، شارەکان پایەختی ئیمپراتۆرییەکان بوون حوکمی جیهانیان لێوەی کردووە ، ، بیروباوەڕە سیاسیە مۆدێرنەکان هەموو کات شاری بوونە ، تەنانەت ئاینیش ، نموونە ئاینی ئیسلام لە شارەوە لە دایك بوو وە پەلوپۆی هاویشت.

شار دایانگای مۆدێرنەیە ، هاوکات مۆدێرنەش گەشەی بە شار دا ، شاری لە فەوزاو ناوەندی ئەشکەنجەو داپلۆسین و مشە خۆری ڕزگار کرد ، نەزمی دا پێی ، جوانی پیٚ بەخشی ، ئازادی دا بە هاوولاّتیانی.

ئیسلامییەکان پێیان وایە ، مرۆڤایەتی لە دوای لافاوە مەزنەکە ، لە شارەوە دەستی بە ژیان کردۆتەوە ، نەك شار لە ئەنجامی گەشەی قۆناغی کشت و کالّ و نیشتەجیٚ بونی هاوولاّتیان لە دەوری یەکتر هاتبێتە دامەزراندن . ئەو شارەش بەلای ئەوانەوەی سەنعای پایەختی یەمەنە ((سەنعا یەکەم شارە لە لایەن سام کوڕی نوحەوە دروستکرا ، لە دوای کەعبە 2 ، بیٚ گومان ئەم بۆچوونە زۆر دوورە لە چیرۆکی گەشەو گەورە بوونەوەی شار و کات و شوێنی سەرهەلّدانی لە جیهاندا ، هەروەها قۆناغەکانی گەشەی کۆمەلّ لە ڕاوو شکارەوە بۆ شوانکارەیی و کشت و کالّ... ، شار بە ئامادەکراوی پێشکەش بە مرۆڤایەتی نەکراوە ، بەلّکە مرۆڤایەتی هەزاران سالّی ویست تا پێی گەیشت .

فەلەستینییەکان هەرچەندە لە پێناو ئایندا خۆ دەتەقێننەوە ، کەچی شانازی بەوە دەکەن کە لە نیشتمانەکەیانەوە یەکەم شار و ناوچەی نیشتەجیٚ بوون هاتە دروستکردن ، ئەو شارەش ئەریحایە نەك سەنعا : ((ئەریحای کۆن یەکەم ناوچەی نیشتەجێبوونە لە جیهان مێژووی دەگەڕێتەوە بۆ 9000 سالّ پێش زاین 3.

ئەغریقییەکان زۆر گرنگیان بە شار دەدا لە ڕوی بیناسازییەوە ، هەموو شارێك لە شارەکانییان هێنایە ئاستی ولاّتێك ، لە ولاّتی شارەکاندا ژیان 4.

یۆنانییەکانیش بە هەمان شێوە لە دەولّەتە شاردا دەژیان. هەردەولّەتێکیان پێك دەهات لە شارێك و زەوییەکان دەورووبەری. بە هەمان شێوە لە ولاّتی سۆمەرییەکانیش شارەکان هەموو بە پالّ یەکترەوە ، ولاّتی سەربەخۆ بوون ((سۆمەرییەکان شاهەنشانشینییان دانەمەزراند ، بەلّکە چەند شارێك بوون هەریەکەیان ولاّتێکی سەربەخۆ بوون 5.

شار لە ڕووی پێکهاتە و قەبارەوە ، شێوەی خانوو نەخشە سازی ناو شارەوە ، لە هەر ناوچەو هەرێمێکی جیهان تایبەتمەندی خۆمالّی هەبووە ، بە کۆمەلّێك قۆناغدا تێپەڕیووە ، بەردەوام لە پێشکەوتن و

گەشەکردندا بووە ، لیٚ تا سەردەمی ڕۆشنگەری و شۆڕشی پیشەسازی ، پێشکەوتنەکان بە پێی کیسەڵ نراوە.

((ئەرستۆ باس لە نەخشەی تۆڕی دەکات بۆ شارەکان لە وڵاتی ئەغریق ، کە داهێنەرەکەی ئەندازیاری ئەغریقی ((هیبۆداموکس)) ە ، بە ڕێنوێنی هیبۆقرات ئەو نەخشەیەی دانا ، بەجۆرێك نەخشەی شار بکێشن خۆرەتاو ماڵەکان بگرێتەوە 6 .

((شاری olynthus لە سەدەی 5 پێش زاین بەو شێوەیە نەخشەی کێشرا ، خانووەکان ڕوو لە خۆرهەڵات دروستکران 7.

تا ئێستاش پاشماوەی ئەو شارانەیان بە نموونەی بەرزی بیناسازی دادەنرێن ، هەر ئەغریقییەکان بوون بۆ یەکەمجار لە خزمەت گەشەدان بە شارەکانییان بیرییان لە ئەندازیاری کرەوە ((ئەغریقییەکان ئەندازیارییان داهێنا 8.

ساسانییەکانیش داهێنەر بوون لە دروستکردنی گومبەتی گەورە بۆ سەر خانوەکانییان ، (هەیوان کیسری) نموونەیەکە لەم تەلارسازییە.

دیارە کاروباری سەربازی ڕۆڵی خۆیان بینیوە لە دیاریکردنی نەخشەی شار ، چونکە شار بۆ خۆی سەربازگەی گەورەی ناوچەکان بووە. دروستکرنی شار بەشێوەی تۆڕی ستونی یەکتر بر ، دروستکردنی ئاسانترەو بە سانایش حوکم دەکرێت ، بەردەوام لەبەر دیدەنە ، بۆیە داگیر کەران هانایان بۆ ئەم جۆرە نەخشەیە بردووە ((شاری خان بالیغ گواسترایەوە(دانیشتووانی دەگەیشتەملیۆنانکەس —پایتەختی چین) ، بەهۆی تەنگەبەری و پێچ و پەنای کۆڵانەکانییەوە ، شاری تازە قەڵای خان چوارگۆشە بوو ، شەقامی پان و بەرین ڕاستەو ڕاست و خانووەکانی بەشێوەی ڕێك و پێك دروست کرابوون ، ڕووبەرەکەی لە دەورو بەری 36 میلی چوار گۆشەی ئیتاڵیایی دەبوو ، بە ئاسانی چاودێری دەکرا 9.

لە بەر ئەوەی خانوو بۆ حەسانەوە و پاراستنی مرۆڤ و سامانییەتی لە ژینگە ، بۆیە ژینگە کار لەسەر قەبارەو شێوەی خانوو دروستکردن و نەخشەی شاریش دەکات ، تەنانەت کار لەسەر هەڵسوکەوت و ڕەوشتی هاووڵاتیانیش دادەنێت.

ناوچەی بیابان و لماوی ، بەرداوی ، شاخاوی ، خۆڵ ، شێوەی خانووەکان و پێکهاتەیان جیایە لەگەڵ یەکتر ، هەرچەندە بە تێپەڕ بوونی مێژوو شێوەی خانوو گۆڕاوە ، لەسەردەمی گلۆباڵدا هەموو لەیەك تەرز نزیك دەبنەوە.

ئاوهەوا جوڵەو ڕوخۆشی و زەوق و تەندروستی کەسەکان دیاری دەکات ، بۆیە دەبینین پێش مۆدێرنە و زاڵبوونی تەرزی خانووی ڕۆژئاوایی بەسەر جیهاندا ، هەر ناوچەیەك مۆدێلی خانووی خۆی هەبووە ، ئەو جیاوازییە ئێستاش لە لادێی وڵاتە هەژارەکان بوونی هەیە.

خانوی ئەسکیمۆ لە ژێر بەفر بووە ، قەمیشەلان و کەپر خانووی خەڵکی ئافریقیا بووە. لە هێڵی ئیستیوائی شیٚ ، بیابانی گەرم ، ڕەنگی لم و نەخۆشی ئیسیوائی کاریان لەسەر سەرتاپای ژیانی ئەو خەڵکە بە شێوەی خانو و شار و شەقامەکانیشەوە هەبووە ((ناوچە گەرمەکان خانوو لە قوڕ و قامیش دروست دەکەن 10.

ئاینی ڕۆڵی خۆی بە شارەوە ناوە ، سەربارى ئەوەی پەرستگاکان سەرچاوەی هێزی شار و کۆبونەوەی جەماوەر بوونە لە دەوری ، لە قۆناغە بەراییەکانی سەرهەڵدانی ئاین و شار ، هەموو کات ناوەندی شار یەکسان بووە بە پەرستگاو شوێنە پیرۆزەکان ، بەدەوریا ئاوەدانی دەستی پێکردووە ، جگە لەوەی بەشی زۆری وزەو توانا مرۆییەکان لە بواری تەلار سازی لە خزمەت خانووە پیرۆزەکان و پەرستگاکان بووە ، شوێنە ئاینییەکان نمونەی باڵای تەلارسازی هەر وڵات و ناوچەیەك بووە. ئاین و باوەڕی بەهێز بە ژیانی پاش مردن ئەهرامەکانی دروستکرد. هەر ئاین بوو پاڵی بە معاویەوە نا مزگەوتی ئەمەوی دروست بکات ، بە گەورەترین ئینجازی تەلارسازی لە شام دادەنرا ، کاتێك دروستی کرد وتی : خەڵکی دیمەشق شانازی بە چوار شتی شارەکەیانەوە دەکەن ، ئاو ، هەوا ، میوەجات ، حەمام ، منیش دەیکەم بەپێنج و مزگەوتێك دروست دەکەم نموونەی نەبێت.

ئاین کار لەسەر شێوەی دروستکردنی خانوو دادەنێت ، پەرستگاو شوێنە ئاینییەکان هەر چەندە زۆرجار لەیەك چوونێك لە نێوانییان دەبینرێت لە لاسایی کردنەوە بە تایبەت ئاینە سامییەکان ، بەڵام هەموو کات ئاینەکان بە دوای ناسنامەی سەربەخۆی خۆیانەوە بوونە لە دروستکردنی پەرستگاو شوێنە پیرۆزەکانییان.

شاری ئیسلامی تایبەتمەندی تایبەتی خۆی هەبووە ، مزگەوتی گەورە قوتابخانەی ئاینی ، تەکییەی زیکر ، بە هەمان شێوە شاری کریستان ، ژمارەی کەنیسە گەورەکان سەرتاپای شارەکانی ئەوروپای داگرتووە.

تەنانەت نەخشەی شاری وڵاتانی سەر بە ئاینە جیاجیاکانیش لە یەکتر جیا بووە ((بۆشایی دەرەوە لە شاری ئیسلامی 11٪ ، لە شاری ئەغریقی 27٪ لە شاری ڕۆمانی 31٪ بووە ، بەم هۆیەوە وڵاتانی ئیسلامی کۆڵانەکانی تەسك و تەنگەبەر بوون ، دیارە گەرمی کەش و هەوای ناوچەی ئیسلامی ، ڕۆڵی لە کەمی بۆشایی دەرەوە بینییەوە لە شاری ئیسلامی ، هاوکات هۆیەکانی گواستنەوە لەو کاتەدا سادە بوو .11

((شاری مەدینە شەقامی سەرەکی 4 مەتر بوو ، بەڵام ئەو گەڕەکانەی چالاکی بازرگانی تێدا بوو 2-3 مەتر بوون، بەڵام کۆڵانە لاچەپەکان 1،5-2 مەتر بوون ، چالاکی بازرگانیان تێدا نەبوو 12.

ئەم نموونەیە زۆربەی زۆری شارە ئیسلامییەکان دەگرێتەوەکە بە شێوەی گشتی ،کۆڵانی تەنگەبەر ، کەمی باخچە ، ماڵی لە پاڵ یەك ، کۆڵانی داخراو بەدی دەکەین.

پێگەی ئابوری شاریش ڕۆڵی خۆی هەبووە لەسەر سیمای شار ، ناوچەی دەوڵەمەند و خاکی بە پیت و بە بەرەکەت ، شاری جوان و ڕێك و پێك . هەروەها فەرمانی ئابوری شارەکە ڕۆڵی هەبووە لە دیاریکردنی پێکهاتەی شار ، مەکە شاری بازرگانی بوو ، بۆیە دەبینین بازاڕی وەرزی گەورەی عوکازی لێبووە ، مەدینەش شارێکی کشت و کاڵی بوو ، بۆیە خاوەندی جۆگەلەو ڕەزو باخ بووە.

شارە پیرۆزە ئاینییەکان ، شارە سەربازییەکان ، شارە بازرگانیەکانی قەراغ دەریا ، شارەکانی سەر ڕێگای کاروانە بازرگانیەکان ، ڕۆڵی مەزنیان هەبووە لە مێژوودا.

لە سەردەمی پێش مۆدێرنیتەدا ، بە شێوەی گشتی لە زۆربەی بارەکاندا ، وەزیفەی شار ، زیاتر وەزیفەیەکی سەربازی بووە. شار ئەو قەڵا و شورا گرنگە بووە ، لەو دیوییەوە ، سەربازان داکۆکییان

لەسنوری دەسەلاّت کردووە ، ولاّتیان لە دوژمنان پاراستووە ، لە ڕێگەیەوە باج و سەرانەیان تێیدا بۆ فەرمانڕەوایان کۆکردۆتەوە.

ژمارەی دانیشتوان و پەیوەندییەکانی بەرهەم هێنان و ئاستی داهاتی تاك لە هەر ولاّتێکدا ، قەبارەی شارەکانی ولاّتەکە دیاری دەکەن. ژمارەی دانیشتوانی کەم و پەیوەندی ئابوری دەرەبەگایەتی و خەلّکێکی هەژار و نەخۆش و نەخوێنەوار پێویستیان بە شاری گەورەی ملیۆنی نییە. پەیوەندیی ئابورییش ، ڕێگە بە دروست بوونی شاری وا مەزن نادات . گەشەی شار بەو شێوە بەرفراوانەی ئێستا ، هاوتایە لەگەلّ قۆناغی شۆڕشی ڕۆشنگەری و پیشەسازی و مۆدێرنەیا.

دوو سەرچاوەی مرۆیی بۆ زۆربوونی دانیشتوانی شار هەیە ، کۆچی جوتیاران لە لادێوە بۆ شار ، بەرزبوونەوەی ڕێژەی گەشەکردنی دانیشتووان ، بۆیە ناتوانیین بە دابڕان لەم دوو سەرچاوەیە باس لە گەورەبونەوەی شار و زۆربوونی ژمارەی دانیشتوانەکەی بکەین.

زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان

مرۆڤایەتی لە سەرەتای پەیدابوونییەوە تاکو ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە هەم ، هەندێك لەوە زیاتریش دەڕۆن بۆ سەرەتاکانی سەدەی بیست ، نەیتوانی ژمارەی ملیارێك دانیشتووان لەسەر گۆی زەوی پڕ بکاتەوە.

پڕ کردنەوەی ژمارەی یەکەم ملیار مرۆڤ دانیشتوانی سەر گۆی زەوی ، سەدان و هەزاران هەزار سالّی ویست ، ملیۆنان پزیشك و ملیاران ملیۆن مرۆڤ ، هەموو هەولّێکیان خستە گەڕ ، کۆششیان دا ، بۆ زالّ بوون بەسەر مەرگ و باشتر کردنی باری ژیانی مرۆڤەکان ، لە خواردن ، تەندروستی و پەروەردە، تاکو لە مەرگە بە کۆمەلّەکان ڕزگاریان بکەن و ڕێژەی تەمەنیان بەرز بێتەوە ، با ڕێژەی تەمەن لە ولاّتێکی وەك ئەمەریکا بە نموونە وەربگرین ، لە ماوەی سەد سالّی ڕابردوودا ، چەند گۆڕاکاری بەسەردا هاتووە و لەم ماوە کەمەدا چۆتە سەر :

((سالّ	ژن	پیاو
1900	46	48
2000	79	74(سالّ تەمەن)13

مرۆڤایەتی تاکو ژمارەی ئەندامەکانی گەیشت بە یەکەم ملیار مرۆڤ ، چەندین قۆناغی ئابوری کۆمەلاّیەتی بڕی ، چەندین جۆر سستەمی دەسەلاّتداریەتی و شێوەی فەرمانڕەوایی تاقیکردەوە .

دەرد و ئافاتەکان ، تاعون و ڕشانەوەکان ، سیل و زەردویەکان ، شەڕ و بە کۆیلە کردنەکان ، بومە لەرزە و قات و قڕییەکان ، برسێتی و لافاوەکان ، هەموو بەربەست بوون و ڕێگەیان لە گەیشتن بەو ژمارەیە دەگرت لە ڕابردوودا ، هەموو ئەمانە شەڕی مان و نەمانیان لە گەلّ مرۆڤایەتی کرد ، لە زۆرانبازی بەردەوامدا بوون لە گەلّیدا ، ڕێگر بوون لەبەردەم گەشەکردنی نموونە شارێکی وەك لەندەن ، بەردەوام نەخۆشی تاعون

پەلاماری داوە ، سەرچاوەی نەخۆشیەکە مشك و جرجی ناو شار بوو ((شار پڕ بوو لەمشك و جرج ، جرج هۆکارێکە بۆ بڵاو بونەوەی نەخۆشی تاعوون لە شاری لەندەن 14.

پاش گەیشتنی مرۆڤایەتی بەو ژمارەیە ، مرۆڤایەتی دوواتر لە ماوەی نزیك بە سەدەیەك ، توانی ژمارەی 6 ملیار دانیشتوان پڕ بکاتەوە ، ئەمەش لە سایەی ئەو داهێنانەی لە بواری پزیشکی و پەیوەندیکردن و گواستنەوە ، بە دوای شۆڕشی پیشەسازی دا هاتن ، نەخۆشی و ئافاتە گەورەکانی بنەبڕ کرد ، ڕێژەی بەرهەمی خۆراك چووە سەر ، ڕێژەی نەخوێندەواری هاتە خوار ، ڕۆشنبیری پزیشکی بڵاو بووەوە ، دەستی چارەسەر لە ڕێگەی پیاوانی ئاینی و جادو کورتکرایەوە..... ، هەموو ئەمانە ڕێژەی مردنی منداڵیان کەمکردەوە ، ڕێژەی تەمەنییان بردە سەر ، ئاکامەکەی بەو گەشەیەی ژمارەی دانیشتوانی جیهان گەیشت

.

شۆڕشی پیشەسازی لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەمەوە ، دەرگای بۆ گەشە کردن و زۆر بوونی دانیشتوانی جیهان خستە سەر پشت ، بە تایبەت ئەو داهێنانەی لە بواری پزیشکی بە دی هاتن یارمەتیدەری گرنگ و هۆکاری سەرەکی بوون بۆ کەمکردنەوەی ڕێژەی مردن ، بە تایبەت مردنە بە کۆمەڵەکان.

بۆ یەکەمجار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ، ڕێژەی مردن بە ڕادەی بەرز هاتە خوار ، مردنە بە کۆمەڵەکان وردە وردە بەرەو نەمان و پوکانەوە چوون ، ڕێژەی لە دایك بوون چووە سەر ، بە تێپەڕ بوونی کات ڕێژەی تەمەن بەرەو سەر هەڵکشا.

هاوکات بەکارهێنانی پەینی کیمیاوی و ئامرازە بەرهەم هێنەرە کشت و کاڵییەکان و داهێنانەکان لە بواری هۆیەکانی گواستنەوە ، وایان کرد خۆراك زۆر بێت ، تا ڕادەیەك زۆر چارەسەر بۆ برسێتی و کەم خۆراکی مرۆڤەکان بدۆزرێتەوە ، ئەمڕۆ سەرباری زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی گۆی زەوی ، لێ بەرهەمی کشت و کاڵ لە پێداویستی مرۆڤایەتی زۆر زیاترە ، هەروەها بە هۆی خێرا بوونی پەیوەندییەکانی گواستنەوەو گەیاندن ، لە کاتی لێ قات و قڕی و لێقەوماندا مرۆڤایەتی دەتوانێت بە خێرایی فریای ناوچە زیان لێکەوتووەکان بکەوێت. بە شێوەی گشتی گشتی زۆربوونی خۆراك ، پێشکەوتنی کەرتی تەندروستی ، گەشەی پەروەردە ، کاریگەرییان لەسەر بەرز بوونەوەی ژمارەی دانیشتووانی زەوی دانا .

هەرچەندە تاکو ئێستا زیاتر لە یەك ملیار و دووسەد ملیۆن مرۆڤ بە ئاوازی جوڕەی سکەوە شەوان سەر دەنێنەوە ، ناتوانن ڕۆژانە 3 ژەم خواردن بخۆن ، لە وڵاتانی بیابانی گەورەی ئەفریقا ، منداڵان گەلای وشکەوە بووی دارەکانیشیان دەست ناکەوێت تا ورگیانی پێ پڕ بکەن ، لە جیهاندا لە هەر دەقەیکدا 3 منداڵ لە برسان دەمرێت ، لە کاتێکدا لە وڵاتانی ئەوروپا و ئەمەریکا تەنها قەبارەی بازاڕی ئایس کرێم زیاتر لە 70 ملیار دۆلارە.

وەك پێشتر ئاماژەمان پێیدا ، مرۆڤایەتی لە سەرەتای پەیدا بوونییەوە تا سەدەی بیست نەیتوانی ژمارەی 1 ملیار مرۆڤ پڕ بکاتەوە ، لە ناوەڕاستی سەدەی 17 ەدا ، توانی لە ژمارەی نیو ملیار نزیك بێتەوە ، بە دوو **سەد**ەو نیوی دواتر ، توانی بگات بە ژمارەی یەك ملیار ، ئەو ماوە زەمەنییە بە گوێرەی مێژووی پێشتر زۆر کەمە ، بەڵام بۆ مێژووی دواتر زۆر زۆرە ، ئێستا مرۆڤایەتی لە ماوەی کەمدا ملیارەکان دەبڕێت.

((سەرەتای چەرخی زاینی ژمارەی دانیشتووانی زەوی 230 ملیۆن بوو. لە 1812ز توانی یەك ملیار تەواو بكات ، بە 1812 ساڵ توانی 770 ملیۆن زیاد بێت. ساڵی 1930 گەیشتە ملیاری دووەم ، ساڵی 1963 گەیشتە ملیاری سێیەم ، ساڵی 1975 گەیشتە ملیاری چوارەم 15 . **پێشبینی وایە** ساڵی 2012 ژمارەی دانیشتووانی سەر زەوی دەبێتە 7 ملیار 16.

((بە گوێرەی راپۆرتی ویكلۆكس ، ساڵی 1650 ز مرۆڤایەتی گەیشتە 470 ملیۆن مرۆڤ ، لە ساڵی 1800 ز گەیشتە 919 ملیۆن ، لە ساڵی 1900ز گەیشتە 1071 ملیۆن)) 17.

ئەو ژمارانە بەهۆی نەبوونی ئاماری هەمەلایەنەی وردەوە ، تەنها پێشبینی و ئەگەرە ، چونكە ئاماری مۆدێرنی ورد ، تا ئەم چەند دەیەی دواین ئەنجام نەدراوە ، ئەمە سەرباری ئەوەی زۆر كۆمەڵە مرۆڤی داخراو لە جیهاندا هەبوونە ، لەو كاتەدا زانیاری پێویست لە سەریان نەبووە ، یاخود خۆیان لە ئامار كردن شاردۆتەوە ، ئاخر چۆن بتوانرێت ئاماری ورد لە سەدەی 18-19 بكرێت لە جەنگەڵەكانی ئافریكا ، لە كاتێكدا راوە مرۆڤ بكرێت بۆ بە كۆیلەكردن.

بۆیە ئەم ژمارانە تەنها گریمانەو پێشبینی كراوە ، هەر بۆیە هەر یەكە لە توێژەروان ئامارێكمان دەدنێ لەوانەی دی جیایە ، بۆ نموونە ئەمەش ئامازەیەكی دیكەیە بۆ ئاماری دانیشتووانی جیهان لە دەسپێكی سەدەی 19 (ساڵی 1800 ژمارەی دانیشتوانی گۆی زەوی تەنها 906 ملیۆن بوو) 18.

لە سەدەی چواردەوە دانیشتووانی گۆی زەوی لە گەشە كردنی بەردەوامدایە ، بەڵام بەرزترین رێژەی گەشەكردن لە مێژووی مرۆڤایەتی لە سەدەی 19 و 20 بەدی هات ((لە سەدەی 14 و 15 ەوە بۆ ئێستا ژمارەی دانیشتوانی گۆی زەوی زیاتر لە 27 جار چۆتە سەر)) 19.

ئەم زۆر بوونەی دانیشتوانەش تا ئێستاش هەر لە بەرز بونەوەدایە. هەرچەندە لە وڵاتە پێشكەوتووەكاندا بەرز بوونەوەی رێژەی دانیشتوان نزیك لە راوەستانە ، تەنانەت لە هەندێك وڵات لە دابەزینداىە ، نموونە ژاپۆن (معدل خصوبة للمراة اليابانية (29،1) 20 و ئەڵمانیا(39،1) 21.....، ئەمەش مەترسی گەورەی بۆ ئەم وڵاتانە پێك هێناوە.

كۆچ بۆ شار

دوو سەدەو نیوی رابردوو ، بە دوای شۆڕشی پیشەسازی لە ئەورووپای خۆرئاوا ، بازرگانی جیهانی گەشەی گەورەی كرد ، بەرهەمە زۆر و زەبەنەكانی پیشەسازی ئەورووپا ، پێویستی بە بازاڕ هەبوو بۆ ساغكردنەوە . بازرگانەكان قوماشی ئینگلیزی و هۆڵەندی ، حەریر و شەرابی فەرەنسی ، شوشەی بندقییان ، لەم وڵاتەوە دەگەیاندە ئەو وڵات ، لەم بازاڕەوە بۆ ئەو بازاڕ ، لە وڵاتانی ژێر دەستەو دواكەوتوشەوە ، دانەوێڵە و خوری و پێستیان دەنارد بۆ بازاڕەكانی رۆژئاوا.

هۆیەکانی گەیاندن گەشەیان کرد ، تۆڕی ڕێگاو بانی نوێ و پەیدا بوون ، ڕێگای ئاوی کورت وەك نۆکەندی سویس کاریگەریان لە سەر گەشەی بازرگانی و خێرا کردنی دانا .

کارگاو کارخانەکان پێویستیان بە هێزی کار هەبوو ، ئەو هێزی کارەیان لە کۆیلەی رەش پێست و بێکارانی لادێوە دابین کرد ، بەمەش شارەکان ژمارەی دانیشتوانییان زیادیکرد ، کۆچ لە لادێوە بۆ شار دەستیپێکرد.

چەندە ژمارەی دانیشتووان بچێتە سەر ، بازار گەورە دەبێتەوە ، بازاڕی تازە دەکرێتەوە ، هاوکات لە گەڵ پیشەسازیدا یەکتر تەواو دەکەن ، بەردەوام هێز لە گەشەی یەکتر وەردەگرن ((شار گالیسکەی ئابورییە ، تا گەورەتر بێت ، زۆرتر بار دەگرێت 22.

کاربردی تاك لە شاردا زیاترە وەك لادێ ، بۆیە وڵاتە شارنشینییەکان هەموو کات بارستایی بازاڕی ناوخۆییان گەورەترە لە وڵاتە لادێنشسنییەکان، بەتایبەت ئەو وڵاتانەی داهاتی تاك بەرزە تیایدا .

تاکو هێزی کڕینی هاونیشتمانیان بچێتە سەر ، بازاڕ گەشە دەکات و دەبوژێتەوە ، پشەسازی ئارایشی و کاربردی ناوخۆ گەشە دەکات ، هاوکات لە گەڵ گەورە بوونەوەی شار و دامەزراندنی دەوڵەتی دەزگاکان ، سستەمی کارگێڕی پێویستی بە گەورە بوونەوە دەبێت ، بارەگای هەموو سستەمە کارگێڕییەکان شارە.

شار شوێنێکی ناوەندییە لە نێوان دانیشتوانی ناو شار و لادێکان ، وڵات و دەرەوە . کەلوپەل و خزمەتگوزاری بۆ ناوچەکانی دەوروبەری خۆی دابین دەکات. لە بەرامبەردا ناوچەکانی دەوروبەری شار (لادێ و شارۆچکەکان) بۆ خەڵکی شار خۆراك و بەروبومی کشت و کاڵی و ئاژەڵداری و بەرهەمی پیشەگەری دابین دەکەن و باجی پێشکەش دەکەن ، ئەو بەرو بوومەی لە پێویستی ناوچەکە زیاتر بێت لە ڕێگەی شارەوە ، ڕەوانەی بازاڕی ناوچە و شار و وڵاتانی دیکە دەکرێت.

لە قۆناغی دەرەبەگایەتیدا ، زۆربەی زۆری هێزی کار ، لە کەرتی کشت و کاڵ کاریان دەکرد ، لە دوای شۆڕشی پیشەسازی ، بە پێشکەوتنی پیشەسازی و داهێنانی کەل و پەلی بەرهەم هێنانی نوێی کشت و کاڵی ، هێزی کاری لادێ لە پێداویستی کەرتی کشت و کاڵ زیاتر بوو ، پیشەسازی لە شار پێویستی بەو هێزی کارە زێدەیە هەبوو ، بۆیە کۆچی جوتیارانی بێکار بۆ شار دەستی پێکرد . کەرتی پیشەسازی ئەو هێزی کارە پێویستەی لەو جوتیارانە دابین دەکرد کە لە لادێکان یاسای چاککردنی زەوی سەرمایەداریانە و شۆڕشی پیشەسازی و داهێنانەکانی بێکاری کردبوون . لە گەڵ کۆڕەوی بە کۆمەڵی جوتیاران ڕوو لە شار و زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان ، قەبارەی شارەکان گەورە بونەوەو ڕێژەی شارنشینی چووە سەر پیشەسازی نوێ ، هێڵی شەمەندەفەر ، ئۆتۆمۆبێل ، لە سەرەتای سەدەی 20 ەوە کاریان لە گەشەکردنی سەر سوڕهێنەری شار کرد.

پیشەسازی پێگەی شاری لە ئابووری وڵات سەرخست ، شەمەندەفەرو ئۆتۆمۆبێل جوڵەی هاووڵاتیان و کاڵایان خێراتر کرد ، زەمینەی مادییان بۆ گەورە بوونەوەی شارەکان و خێرا کردنی بازرگانی خولقاند و هاوکاری کۆبونەوەی دانیشتوانیان کرد لە دەوری ناوەندەکانی بەرهەم هێنان و هێڵەکانی پەیوەندی.

ئەمە سەرباری ئەوەی مۆدێرنەو شۆڕشی پیشەسازی و قۆناغی ڕۆشنگەری لە بواری تەلار سازی و ڕێکخستنی شاریشدا کاریگەری خۆیان دانا.

مۆدێرنه لەگەڵ چاخی ڕۆشنگەری ئەوروپا پەیوەندی هەبووە ، لە بنەڕەتدا لە سەدەی هەژدەهەم دەستی پێکردووە ، نەزم سیمای مۆدێرنەیە ، بۆیە ڕێکخستنی شەقام و نەخشەی شار ، جوانکاری ڕوو لە دەرەوە سیمای تەلارسازی و شارن لە دوای ئەو قۆناغەوە.

شۆڕشی پیشەسازی و کاردانەوە هەمەلایەنەکانی بنەمای گەشەکردنی شارە ((قۆناغی یەکەم لە سەرمایەداری کە لە سەدەی هەژدەهەم تا کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم لە وڵاتەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا ، ئینگلستان ، وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ((هەموو دەڤەرەکانی ژێر دەسەڵاتەکانییان)) ڕوی دا. یەکەمین قۆناغ بە چەشنێکی تایبەت کەڵکی لە پێشکەوتنە تەکنەلۆژییەکان واتە مۆتۆڕی هەڵم و جواننناسی و ئاتەرئالیزم وەرگرت.

قۆناغی دووەم لە کۆتایی سەدەی 19 تا ناوەڕاستی سەدەی 20 ((شەڕی جیهانی دووەم))ڕوی دا. ئەم قۆناغە واتە سەرمایەداری تایبەت خوازانە ، کە لە گەڵ مۆتۆڕە ئەلکتریکییەکان و مۆتۆڕە سوتانەکانی ناوخۆیی و مۆدیرنیزم ، پەیوەندییان هەیە.

قۆناغی سێهەم هەر ئێستا لە ناویداین ، واتە قۆناغی سەرمایەداری فرە نەتەوەیی و بەکارهێنانێك کە زیاتر جەخت لەسەر دۆزینەوەی بازاڕ ، فرۆشتن و بەکارهێنانی کاڵایەو..... پەیوەندیەکی چڕو پڕی لەگەڵ تەکنەلۆژیای ناوکی و ئەلکتریك و پۆست مۆدێرنزمدا هەیە [23].

لە دوای قۆناغی مۆدێرنەوە تەلارسازی پێی نایە قۆناغێکی نوێوە ، لە سەردەمی پۆست مۆدێرنیزم ، شەقامە سەیرو سەمەرە یەکتر بڕەکان لە ئاسمان و ژێر زەمین ، ئاپارتمانە بەرزەکان لە قولایی ئاسمان ((104 نهۆمی بە بەرزایی 492 مەتر لەشەنگەهای بۆ ساڵی 2008 تەواو دەبێت [24].

فرە بازاڕە ناوچەییە ناوەندییەکان (سەردەمی 1 بازاڕی ناوەندی بۆ هەموو شار تێپەڕی) و............. سیمای شارەکانییان بە هاوتای قۆناغەکە ڕێك خست ، هاوکات جیاوازییەکی ئەوتۆشییان لە نێوان شار و لادێدا نەهێشت.

جیهان تاکو ئێستاش لە قۆناغی بەشار بوونی بەردەوامدایە، ئەم قۆناغە درێژەی دەبێت ، ئەگەر لە وڵاتانی پێشکەوتوو بە شار بوون گەیشتووە بە ترۆپکی خۆی و زۆرجار کۆچی پێچەوانە و هەڵاتن لە شارە جەنجاڵەکان دەستی پێکردووە ، ئەوە لە وڵاتە تازە پەرەستێنەکاندا قۆناغی بەشار بوون بەردەوامە ، نموونەی زیندوو و بەرچاو هیند و چینە. چین لە 3 دەیەی ڕابردوو ، گەورەترین کۆڕەوی جوتیارانی لە لادێوە بۆ شار ، لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بە خۆوە بینی ، ئەم پرۆسەیە هێشتا بەردەوامە ، بۆ ساڵی 2030 زیاتر لە 400 ملیۆن چینی دەچنە شارەوە ، چین بە 25 ساڵ ئەمە دەکات ، لە ڕۆژئاوا ئەم قۆناغە دوو سەدەی ویست. گواستنەوەی جەماوەری لە لە کۆمەڵگەی جوتیارییەوە بۆ کۆمەڵگەی شارنشینی [25].

لادێکان هیچکە ناتوانن کار و بژێوی تەواوی دانیشتووانەکەی دابین بکەن ، ئەوەی کاری دەستی جوتیاران دەیکرد لە ڕابردوو ، ئێستا تراکتۆر و دەڕاسە ئەنجامی دەدات ، بۆیە چارەنوسیان بێکارییە ، هەروەها ئەو جیاوازی داهاتەی لە نێوان خەڵکی شار و لادێدایە وا دەکات جوتیارانی ئەمازۆن و ڕۆژئاوای چین و بەنگالی ڕۆژئاواو............. بە کۆمەڵ بە دوای جیهانی بەڵێن پێدراودا ڕوو لە شارە جەنجاڵەکان بکەن.

لە ماوەی 2 سەدەی ڕابردوودا ژمارەی دانیشتوانی شار لە جیهاندا لە 30 ملیۆنەوە بۆ زیاتر لە 3 ملیار سەرکەوت 26.

ئێستا لە وڵاتە پێشکەوتووەکان هێزی کار زیاتر لە هەردوو کەرتی خزمەتگوزاری و پیشەسازی کار دەکەن ، ئەو دوو کەرتە ئابوری شارین. بە تێپەڕ بوونی کات و گەشە کردنی تەکنەلۆژیا و بەرینبونەوەی بازاڕی ناوخۆیی و بەرزبونەوەی داهاتی تاك و کاربوردی هاووڵاتیان ، ڕۆڵی کەرتی خزمەتگوزاری لە ئابوری وڵاتان دەچێتە سەر.

ئێستا لە هەندێك وڵاتی پێشکەوتوودا (ژاپۆن – ئەمەریکا) پشکی کەرتی خزمەتگوزاری گەیشتووە بە ٪80 لە کۆی بەرهەمی نەتەوەیی وڵات .

لە ساڵی 1800 دا وەك لە یەکێك لە سەرچاوەکانەوە ئاماژەمان پێیدا ، ژمارەی دانیشتوانی جیهان 906 ملیۆن بوو ، لەو ژمارەیە تەنها ٪3 یان لە شار گەلێکدا دەژییان ، ژمارەی دانیشتوانییان لە 5000 کەس زیاتر بوو . ٪4،2 یان لە شاری زیاتر لە 20000 دا دەژیان. هەروەها لە ٪7،1 لە شارانێکدا دەژیان ژمارەی دانیشتوانییان لە 100000 زیاتر بوو .

ئەمەی خوارەوەش خشتەیەکە بۆ ڕێژەی شارەکان بە گوێرەی ژمارەی دانیشتوانییان و گەشە کردنیان لە ماوەی دوو سەدەو نیوێکدا :_

ساڵ	زیادەی دانیشتوان	5000	20000	100000
1850–1800	٪2،29	٪4،175	٪132	٪3،76
1900–1850	٪3،37	٪0،192	٪5،193	٪2،225
1950–1900	٪3،49	٪7،225	٪6،239	٪1،254 27

لە سەرەتای سەدەی 19، لە هەموو جیهان تەنها 1 شاری ملیۆنی هەبوو ، ئەو شارەش لەندەن بوو 28 ، شۆڕشی پیشەسازی ڕۆڵی سەرەکی دیاریکرد لە گەشەی لەندەن.

سەرەتای سەدەی نۆزدە ، دەستپێکی شۆڕشی شارنشینییە لە جیهاندا ، سەرەتای کودەتایە بەسەر گوندنشینیدا ، ئەم شۆڕشە دیمۆگرافییەیە لە وڵاتانی ڕۆژئاواوە دەستی پێکرد ، دواتر وڵاتانی تازەپەرەستێنیشی گرتەوە ، ئەم پرۆسەیە تاکو ئێستاش بەردەوامە ، هەرچەندە لە ڕۆژئاوا گەیشتووە بە ترۆپکی خۆی ، لێ لە هەموو وڵاتان بە هاوتەریبی یەکتر نەچۆتە پێش .

لە ساڵی 1800 ڕێژەی شارنشینی بە شێوەی گشتی لە ٪4،3 ی دانیشتووانی جیهان تێپەڕی ناکرد ، ژمارەی دانیشتوانی ئەو شارانەی لە 5000 کەس زیاتر بوون لە ٪3 ناچووە سەر. ساڵی 1900 ڕێژەی

شارنشینی گەیشتە نزیك بە 13،6٪ ی دانیشتووانی جیهان ، لە ساڵی 1920 بەرز بووەوە بۆ 19،3٪ و لە ساڵی 1940 گەیشتە 24،8٪ ، واتە 570 ملیۆن شارنشین هەبوو ، لە کۆی دانیشتووانی گۆی زەوی کە 2295 ملیۆن کەس بوو . لە ساڵی 1960 دا ڕێژەی شار نشینی بەرز بووەوە بۆ 33،1٪ (990 ملیۆن لە کۆی 2990 ملیۆن دانیشتووانی جیهان) ، لە ساڵی 1970 دا گەیشتە 860 ملیۆن کەس. واتە لە ماوەی 20 ساڵدا دوو بەرامبەر چووە سەر.

لە ساڵی 1995 ڕێژەی دانیشتوانی شار تەکانی گەورەتری دا ، لە کۆی 5716 ملیۆن دانیشتووانی هەموو جیهان ، ممارەی شارنشینان گەیشتە 2584 ملیۆن کەس ، واتە لەو ساڵەدا 49٪ ی کۆی گشتی دانیشتووانی جیهان لە شارەکاندا دەژیان . ساڵی 2000 ڕێژەی شارنشینی 50٪ ی تێپەڕاند و بووە 51٪ ی دانیشتووانی گۆی زەوی ، ژمارەی دانیشتوانی شاری لە جیهاندا گەیشتە 3132 ملیۆن ، واتە بۆ یەکەمجار لە مێژووی مرۆڤایەتی گوندنشینی کەمتر بوو لە شارنشینی لە ئاستی جیهانیدا (49٪ گوندنشینی بەرامبەر بە 51٪ شارنشینی).
پێشبینی وایە لە ساڵی 2025 ، ڕێژەی دانیشتووانی شارنشین بگاتە 65،2٪ ی هەموو هاووڵاتیانی جیهان 29.

((پێشبینی دەکرێت ژمارەی دانیشتووانی شارەکان لە ساڵی 2025 بگاتە 5 ملیار 30.

لە ماوەی 8 دەیەی ڕابردوودا ، ڕێژەی شار نشینی 700٪ چووە سەر ، لە 360 ملیۆنەوە گەیشتە 3132 ملیۆن لەساڵی 2000. ئێستا لە جیهاندا ، 3،2 ملیاری لە شارەکاندا دەژێن 31 .
ئێستا لە وڵاتانی تازە پەرەستێن ڕێژەی بەرزبونەوەی بە شاربوون بەردەوامە ، لە ساڵی 1925 ، ژمارەی شارنشینان تەنها 120 ملیۆن بوو لەو وڵاتانە ، لە ساڵی 1995 گەیشتە 1255 ملیۆن 32.

لە هەموو وڵاتانی جیهان ڕێژەی شار نشینی وەك یەك نییە ، تەنانەت لە وڵاتە پەرەستێن و پێشکەوتوەکانیش ڕێژەی شار بوون تیایاندا یەکسان نییە بە یەکتر. جگە لە لایەنی ئابوری ، پێك هاتەی جوگرافیاش ڕۆڵی خۆی دەگێڕێت لەم بوارەدا ، کەم بوونی پانتایی ڕوپێوی خاك وا دەکات چڕی دانیشتوان بەرز بێتەوە لە هەندێك وڵاتدا ، خەڵکەکە لە شارەکان ژیان بەرنە سەر . بۆ نموونە ڕێژەی شارنشینی لە ڕواندا 5٪ ، لە بەلجیکا 97٪ ، هۆنگ کۆنگ و سەنگافورە و کوەیت 100٪ خەڵکەکەی لە شارەکاندا دەژێن 33.

کیشوەری ئەفریقا 10 شاری تێدایە ژمارەی دانیشتوانیان لە 1،5 ملیۆن زیاترە ، لە 1950 ەوە بۆ 1975 ژمارەی شاری ملیۆنی لە وڵاتانی تازە پەرەستێن لە 23 شارەوە گەیشتە 90 شار ، لە وڵاتە پێشکەوتوەکان لە 48 شارەوە گەیشتە 91 شار 34.
هەموو شارەکان لە جیهاندا بە یەك ئاراستەو شێوە و تەکان گەشەیان نەکردووە ، بە یەك پرۆسەدا تێپەڕ نەبوونە . جاکارتای پایتەختی ئەندەنوسیا لە ساڵی 1945 ژمارەی دانیشتوانی 900000 کەس بوو ، کەچی لەسەردەمی سوهارتۆ گەیشتە 15 ملیۆن 35.

ئەستەمبوڵ لەکۆتایی دەسەڵاتی عوسمانی ، کە یەکێك بوو لە پایتەختە گرنگەکانی جیهان ژمارەی دانیشتووانی تەنها نیوملیۆن بوو ، لە کۆتایی پەنجاکان یەك ملیۆنی تەواو کرد ، لە کۆتایی 2000 گەیشتە 10 ملیۆن 36 ((ساڵی 2000 شاری ئەستەمبوڵ ژمارەی دانیشتوانی گەیشتە 465،803،8 کەس ، بە دەوروبەرەکەیەوە کە تێکەڵی بوون ژمارەی گەیشتە 10000000 کەس ، وەك گەورەترین شاری ئەورووپا .))

ساوباولۆ لە بەرازیل بوو بە زەوی بەڵێندراو (ارض میعاد) بۆ هەژارانی بەرازیلی. لە ساڵی 1885 ژمارەی دانیشتوانی ناگەیشتە 130000 کەس ، لە 1958 ژمارەی دانیشتووانی گەیشتە 8،2 ملیۆن کەس ، لە ساڵی 1960 بە دەوروبەرەکەیەوە گەیشتە 6،4 ملیۆن کەس ، ساڵی 1970 گەیشتە 9 ملیۆن کەس. ئێستا ا ملیۆن لە 10 ملیۆن هەژارەکەی قەراغ شاری ساوباولۆ لە خانوی کارتۆنیدا دەژێن ، 600000 هەزاریش چەند خێزان لە یەك خانودا ژیان بەسەرە بەن ، ساڵی (2002) ساوباولۆ ژمارەی دانیشتوانی زیاتر بوو لە 18 ملیۆن کەس 37.

7،3٪ دانیشتووانی گۆی زەوی لە شارانێکدا دەژێن ، ژمارەی دانیشتوانییان لە 10 ملیۆن دانیشتووان زیاترە ، پێشبینی وایە لە ساڵی 2015 ئەو ڕێژەیە بگاتە 7،4٪ ، هەروەها ساڵی 2000 نزیك بە 8،2٪ دانیشتوانی گۆی زەوی لە شارانێکدا دەژیان ، ژمارەی دانیشتووانیان لە نێوان 5-10 ملیۆن بوو ، ئەو ڕێژەیە لە ساڵی 2015 بەرز دەبێتەوە بۆ 8٪.

لە وڵاتە دەوڵەمەندەکان بەهۆی ناخۆشی ژیان لە شاری گەورە ، ژمارەی شاری بچووك وردە وردە زیاتر دەبێت، وەلێ لە وڵاتە هەژارەکان شاری گەورە گەشە دەکات و زۆر دەبێت ، بەهۆی کۆچی توێژە هەرە هەژارەکان بۆی و نیشتەجێ بوونییان لە گەڕەکەکانی کەنار شارەکان 38.

لە شارە کۆسمۆپۆلییەکان ، گەڕەکەکان لەسەر بنچینەی چینایەتی دابەش دەبن نەك نەتەوەیی ، هەژاران بە پێکهاتەی نەتەوەیی جیایانەوە ، لە کۆلێتەکانی قەراغ شار ، بە بێ جیاوازی نەتەوەیی ، سەریان ناوە بەسەر یەکترەوە ، دەوڵەمەندەکانیش لە گەڕەکە پڕ ڕوناکییە بێدەنگەکاندا ، لە تەنیشت یەکتری بە ئارامی ژیان بەسەر دەبەن ، کەرکوك نموونەیەکی زیندووی ئەم جۆرە شارانەیە ، لە گەڕەکەکانی بڵاخ و قەڵاو گڵچییەکان و.... هەژارانی کورد و تورکمان پێکەوە چەند ماڵ لە یەك حەوش دەژیان ، لە گەڕەکەکانی شاترلوو و ڕێگەی بەغدا و عەرەفە و... دەوڵەمەندەکان لەقەسرەکانیان لە گەڕەکە بێدەنگەکان بە تەنیشت یەکترەوە بە بێ جیاوازی نەتەوەیی .

ئەو شارە زەوی بەڵێندراوانەی هەژاران ، لە لادێوە جەماوەری برسی بە ڕێوەیە بۆی ، بۆیە هێشتا لە گەورە بوونەوەی بەردەوامدایە و تێر نەبوونە بە دانیشتووان.

سەیری شارێکی وەك قاهیرە بکەین دەبینین ، زیاتر لە سێیەکی خەڵکی قاهیرە لە دەرەوەی شار لەدایك بوونە 39 ، قاهیرە * گەورەترین شاری ئیسلامی بوو لە سەدەکانی ڕابردوو .

ئەم گۆڕانکاری و ئەو ژمارەیە بۆ شارێکی وەك ئەستەمبولیش هەر ڕاستە ، لە جاکارتاو شەنگەهای و ساوباولۆو مەکسیکۆو کەلکەتا ڕێژەکە لەوەش باڵاترە ، ئەوانەی لە دەرەوەی شار لە دایك بوونە زۆر لەوە زیاترن لە قاهیرەدا دەبینرێت.

له وڵاتی سعودیه گۆڕانی دیمۆگرافی بەم شێوەیە لە ماوەی 6 دەیە گۆڕانی بەسەردا هاتووە ، وەك نموونەیەك بۆ ڕێژەی بەشار بوون لە وڵاتە تازە پەرەستێنەکان ((ژمارەی دانیشتووانی مەملەکەتی سعودییە لە کاتی یەکگرتنەوەیدا لە ساڵی 1932 2 ملیۆن بوو ، 20٪ شارنشینی بوون 40.

((دوای شەش دەیە لە سەربەخۆیی ڕێژەی شارنشینی 8 جار زیادی کرد)) 41.

ئەگەر چاوێك بە ئاماری دانیشتوانی ژێر کارتۆن و کۆلێتەکانی شارەکان بخشێنین ، بە تایبەت لە شارە زۆر گەورەکانی وڵاتە هەژار و تازە پەرەستێنەکاندا ، دەبینین ڕۆژ بە دوای ڕۆژ ژیانی ئەو خەڵکە لە خراپ بووندایە ، ساڵ لە دوای ساڵ ڕێژەیان دەچێتە سەر ، پێشبینی وایە ساڵی 2025 زیاتر لە 2 ملیار مرۆڤ لەم شوێنانەدا دەژێن ، هیچ هەلومەرجێکی خزمەتگوزاری بۆ ژیان لەو خانییە نا فەرمیانە بوونی نییە ، کە هەژاران لە قەراغ شارەکان بە ناچاری قیتیان کردۆتەوە و تیایدا دەژێن ، ئەمە گەورەترین هەڕەشەیە بۆ سەر شار و ژیانی شارنشینی لە داهاتووی جیهان.

ئێستا لە جیهاندا ژمارەی ئەوانەی بێ جێگاو خزمەتگوزارن لە شارەکان ، دەگاتە 750 ملیۆن مرۆڤ 42.

ئەم مەرگە ساتەی هەژارانی قەراغ شارەکان تیایدا دەژێن ، نەبۆتە هۆی ڕاوەستانی شەپۆڵی کۆچ لە لادێوە بۆ شار ، بەڵکە پرۆسەی بە شاربوون بەردەوامە.

* ((قاهیرە قەرەباڵغترین شاری جیهانی ئیسلامی و سەنتەری خوێندنگە بە ناوبانگەکانی بوو ((ل34 – عصبیەت و تیۆری دەوڵەت لە بیری ئیبن خەلدوندا – ئەلبیرت عیسا –2005– چاپخانەی ڕوون)). ((ساڵی 1798 ژمارەی دانیشتووانی قاهیرە 263 هەزار کەس بوو ، کە هێشتا شوێنەواری نەخۆشی تاعوون و برسێتی لە سەر شار مابوو، لە ماوەی 15 ساڵی ڕابردوو ، حەڵەب ژمارەی دانیشتووانی 150000 و دیمەشق و بەغدا هەر یەکەی 100000 ، شارەکانی کەنار دەریا ژمارەیان لە نێوان 5–15 هەزار ، شاری ئۆرفە 30–40 هەوار ، موصڵ 65000.

((شاری بەغدا فولنی بە 100000 و غازی برقم خیالی بە 40000دیاری کردووە)) ((بە بێ گومان لە ساڵی 1759 برسێتی 87000 کوشت)) ، ئەسکەندەریە ژمارەی دانیشتووانی 20000 کەس ، ڕەشید 45000 کەس و بەسرە 45–50 هەزار کەس و تەرابلس ساڵی 1715 بە 180 هەزار کەس، حمس بە 2 هەزار کەس و حەما بە 4 هەزار کەس دیاری کراون 43.

بەم شێوەیە دەبینین لەو ماوە مێژوییە ، لە لایەکەوە شارەکان گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووەو گەشەیان کردووە ، لە لایەکی دیکەوە جێ گۆڕکێ بە قەرەباڵغی و گەورەیی و گرنگی شارەکان هاتووە نموونە حەڵەب ڕۆڵی خۆی بۆ بەغدا.. لە دەست دەدات.

سەرچاوەکان :

1-(بلاد ما بين النهرين – ليوا اوينهايم – ت سعدي فيضي – وزارة الثقافة-ص137).
2-(موقع النورس نيت – صنعاء اول مدينة عرفها الانسان - ذو يزن اليماني).

3-(المرأة التي اكتشفت اقدم مدينة في العالم – ايلاف 18-9-2005).
4-((د.محمد السيد غلاب و د.يسرى الجوهري –جغرافية تاحضر ، منشاة المعارف الاسكندرية –ص6)).
5-(خەبات 8–10–2005– وەرگێڕانی ڕەوەند محەمەد).
6-((العمارة اسلامية والبييئة –تاليف : د.م. يحيى وزيري –عالم المعرفة عدد 304-يوني2004-ص17)).
7-((العمارة اسلامية والبييئة –تاليف : د.م. يحيى وزيري –عالم المعرفة عدد 304-يوني2004-ص18)).
8-(الشرق الاوسط - عدد 9850-16-11-2005- خدمات انترنيتية......) .
9-(گەشتەكانی ماركۆپۆلۆ –وەرگێڕانی ڕێباز مستەفا–2005 سلێمانی–ل50).
10– عصبيەت و تيۆری دەوڵەت لە بيری ئيبن خەلدوندا – ئەلبيرت عيسا –2005– چاپخانەی ڕوون– ل142)).
11–((العمارة اسلامية والبييئة –تاليف : د.م. يحيى وزيري –عالم المعرفة عدد 304-يوني2004-ص96)).
12-((العمارة اسلامية والبييئة –تاليف : د.م. يحيى وزيري –عالم المعرفة عدد 304-يوني2004-ص97)).
13–(فۆكۆياما – شۆڕشی تەكنەلۆژی هەڕەشە لە كەرامەتی مرۆڤايەتی دەكات– وەرگێڕانی تاهير عوسمان –1–10–2005 خەبات).

14-(مختصر تاريخ لندن – فوينيكس لندن – ا.ن. ويلسون – بيان 5-9-2005).
15-(عبدالرحمان ئيشوري – حوار المتمدن 1303 تاريخ 31-8-2005).
16-(بيان 4-10-2005).
17–((السكان - ديموغرافيا و جوغرافيا - د. محمد السيد غلاب و د.محمد صبحي - مكتبة انجلو مصرية - 1969 -ص 95).
18-((جغرافية المدن- صبري فارس الهيتي –2002 –عمان-در الصفاء-ص38).
19–((حداثة المتاجرة بالعبيد - تاليف - ايف بينو - بيان 25-7-2005).
20-((بيان 14-11-2005 - في يابان :القوة العاملة....).
21-(الاتحاد – عدد 11051 تاريخ 7-10-2005).
22-– شبكة صين 14-10-2005)).
23-((چاودێر ژمارە 53 14–11–2005– پۆست مۆدێرنيزم– و لە فارسييەوە ئازاد بەهێن – ن پرۆفسۆر مێری كلاجێر)) .
24-– 17–11–2005 شينخوا.
25– (بيان 15-10-2005).
26-((حياة - نصف سكان العالم يسكنون المدن.... ففي اي ظروف)) .
27-((–ص231 : السكان –ديموغرافيا و جوغرافيا –تاليف د.محمد السيد غلاب-1969 مكتبة انجلو مصرية)).

28-((جغرافيا المدن - د.كايد عثمان - دار وائل للنشر - ص67)).

29–جغرافية المدن- صبري فارس الهيتي –2002 –عمان-در الصفاء-ص38-39.

30-(الصين اليوم – عدد 11 شهر 11-2005 - الكوارث الطبيعية والمسئولية الانسانية – لوة يوان).

31–((ايلاف 17–2–2005)).

32–((جغرافية المدن- صبري فارس الهيتي –2002 –عمان-در الصفاء-ص 41))

33-((–جغرافيا المدن - د.كايد عثمان - دار وائل للنشر - ص75)) .

34-((جغرافيا المدن - د.كايد عثمان - دار وائل للنشر - ص89)).

35-((جزيرة نيَت 4-11-2002)).

36-(اسطنبول- ذكريات مدينة –خلقة الخامسة – اورهان باموك – بيان 10-8-2005).

37–((حياة - عدد 14397 - 20-8-2002)).

38-((عنف المدن – شارل ليولد ماير – باريس 2005 - بيان 2-8-2005)).

39–((–جغرافيا المدن - د.كايد عثمان - دار وائل للنشر - ص56)).

40-(المساكن والبيئة العمرانية للمدن الرئيسية في المملكة العربية السعودية – د.فهد بن نويصي – مجلة دراسات الخليج – عدد 118 – يؤليؤ 2005 -ص 82).

41-((المساكن والبيئة العمرانية للمدن الرئيسية في المملكة العربية السعودية – د.فهد بن نويصي – مجلة دراسات الخليج – عدد 118 – يؤليؤ 2005 –ص 82).

42-((حياة - نصف سكان العالم يسكنون المدن.... ففي اي ظروف يعيشون- هاوكات له گۆڤارى– بيئة والتنمية عدد سثتمبر 2002)).

43-((المجتمع الاسلامي والغرب – جزء الاول – هاملتون جيب – هارولد بوين - ترجمة عبدالمجيد القيسي – دار المدى –1997-ص-313-314)).